

Rixsiboyeva Shaxrizoda

Amaliy psixologiya y'onalishi 3-bosqich talabasi

Tarbiyaning psixologik nazariyalari

Tarbiyaning psixologik nazariyalari: shaxs rivojlanishini tushuntirishning konseptual asoslari va amaliy implikatsiyalari (19.00.06)

O'zbek tilida annotatsiya. Ushbu tezis tarbiyaning psixologik nazariyalarini shaxs rivojlanishi mexanizmlarini izohlovchi konseptual tizim sifatida tahlil qiladi. Maqsad nazariy yondashuvlarning tarbiyaviy ta'sir, motivatsiya va ijtimoiylashuv bilan bog'liq tushuntirish imkoniyatlarini qiyoslashdir. Metodologiya sifatida nazariy tahlil, qiyosiy talqin va integrativ umumlashtirish qo'llanadi. Ilmiy yangilik tarbiyaviy jarayonni kognitiv, ijtimoiy va faoliyat omillarini birlashtirgan modelda asoslashdan iborat.

Rus tilida annotatsiya. Данный тезис анализирует психологические теории воспитания как концептуальную систему, объясняющую механизмы развития личности. Цель состоит в сравнении объяснительных возможностей различных подходов относительно воспитательного воздействия, мотивации и социализации. Методология включает теоретический анализ, сравнительную интерпретацию и интегративное обобщение. Научная новизна заключается в обосновании модели воспитания, объединяющей когнитивные, социальные и деятельностные факторы в едином объяснении.

Ingliz tilida annotatsiya. This thesis examines psychological theories of education as a conceptual framework explaining mechanisms of personality development. The aim is to compare the explanatory power of major approaches regarding educational influence, motivation, and socialization. The methodology relies on theoretical analysis, comparative interpretation, and integrative synthesis. The scientific novelty lies in proposing an integrated model of educational practice that connects cognitive, social, and activity-based determinants within a coherent explanatory scheme.

Kalit so'zlar (o'zbek): tarbiya; shaxs rivojlanishi; ijtimoiylashuv; motivatsiya; o'rganish nazariyalari; kognitiv yondashuv; faoliyat yondashuvi

Ключевые слова (rus): воспитание; развитие личности; социализация; мотивация; теории научения; когнитивный подход; деятельностный подход

Keywords (ingliz): education; personality development; socialization; motivation; learning theories; cognitive approach; activity theory

Asosiy matn. Tarbiya psixologik nuqtai nazardan shaxsning ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi, o'zini boshqarish va ma'naviy-irodaviy sifatlarni shakllantirishi bilan bog'liq

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

murakkab, ko‘p omilli jarayon sifatida izohlanadi. Zamonaviy ilmiy muhokamalarda tarbiya “ta’sir ko‘rsatish” bilan cheklanmay, subyektning faolligi, muhitning signallari va madaniy vositalar orqali o‘zgarishga keladigan dinamik tizim sifatida tushuniladi. Shu sababli tarbiyaning psixologik nazariyalarini tahlil qilish, avvalo, tarbiyaviy ta’sirning qanday mexanizmlar orqali ichki ehtiyoj, motiv va odatlarga aylanishi, shuningdek, bu jarayonning qaysi shartlarda barqaror natija berishini aniqlashni talab etadi. Ushbu tezisda tarbiyani tushuntiruvchi asosiy konseptual yo‘nalishlar qiyosiy yondashuvda ko‘rib chiqilib, ularning amaliy jihatdan bir-birini to‘ldiruvchi imkoniyatlari integratsiya qilinadi.

Tarbiya haqidagi nazariy qarashlarni tizimlashtirishda eng avvalo o‘rganish nazariyalari taqdim etadigan izohiy kuch e’tiborga loyiq. Klassik va operant shartlanish g‘oyalari tarbiyaviy ta’sirning muhim qismi sifatida mustahkamlash, rag‘bat va oqibatlar orqali xulqning takrorlanishi yoki so‘nishini ko‘rsatib beradi [1]. Bu yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u tarbiya jarayonida kuzatiladigan xulqiy o‘zgarishlarni aniq indikatorlar bilan bog‘laydi va pedagogik muhitni boshqarish bo‘yicha texnologik tavsiyalar beradi. Biroq tarbiyani faqat tashqi mustahkamlash mexanizmlariga keltirib chiqarish shaxsning ma’no izlash, qadriyatni ichkilashtirish hamda o‘zini baholash kabi yuqori darajadagi jarayonlarini yetarli tushuntirib bermaydi. Shu nuqtada kognitiv yondashuv o‘rganishning “ichki vositachilari”ni, ya’ni e’tiqod, kutish, maqsad qo‘yish va refleksiyaning tahlilga kiritib, tarbiyaviy ta’sir qanday qilib o‘zini boshqarish strategiyalariga aylanishini yoritadi [2]. Demak, tarbiyada natijani barqaror qiluvchi omil ko‘pincha tashqi rag‘bat emas, balki subyektning o‘zi uchun ma’no yaratishi va ichki mezonlarni shakllantirishidir.

Tarbiyaning ijtimoiy tabiatini izohlashda ijtimoiy-kognitiv yo‘nalish alohida ahamiyat kasb etadi. Kuzatish orqali o‘rganish, modelga taqlid qilish, o‘z-o‘ziga ishonch (self-efficacy) hamda o‘zini boshqarish mexanizmlari tarbiyaviy jarayonda kattalar, tengdoshlar va referent guruhlar ta’sirining psixologik mexanizmlarini ochib beradi [2]. Tarbiyaviy vaziyatlarda bola nafaqat “nima qilish”ni, balki “nima uchun shunday qilish kerak” degan implitsit standartlarni ham o‘zlashtiradi; bu standartlar esa muloqot, baholash va ijtimoiy qiyoslash orqali mustahkamlanadi. Shunday ekan, tarbiya samaradorligi ko‘pincha model shaxsning mavqei, yaqinligi, izchilligi va xulqning oqibatlari qanday talqin qilinishiga bog‘liq bo‘ladi. Bu yondashuv tarbiyada mas’uliyatni faqat tarbiyachi zimmasiga yuklamay, bolaning agentligi va o‘zini boshqarish resurslarini ham markazga chiqaradi, bu esa tarbiya jarayonini “bir yo‘nalishli ta’sir” emas, “o‘zaro ta’sirli tizim” sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Rivojlanish psixologiyasi doirasida tarbiya nazariyalari shaxsning yosh davrlariga xos ehtiyojlar va inqirozlarni hisobga olish zaruratini ko‘rsatadi. Psixososial rivojlanish konsepsiyasida har bir bosqichda shaxs ma’lum ziddiyatni hal etish orqali yangi sifatga ko‘tariladi; tarbiyaviy ta’sir esa shu ziddiyatni konstruktiv hal etishga ko‘maklashsa, identiklik va ijtimoiy moslashuv kuchayadi, aks holda barqaror muammolar shakllanishi mumkin [3]. Bu yondashuv tarbiyachidan “bir xil me’yoriy talab”ni emas, balki yoshga mos qo‘llab-quvvatlash, ishonch, mustaqillik va tashabbusni rag‘batlantirish kabi differensial strategiyalarni talab qiladi. Shu bilan birga, kognitiv rivojlanish nazariyalari axloqiy va

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G‘OYALAR

intellektual yetuklikni faqat odatlar yig‘indisi emas, balki fikrlash tuzilmalari va mantiqiy operatsiyalarning murakkablashuvi bilan bog‘laydi; tarbiya shu tuzilmalarni faollashtiruvchi muammoli vaziyatlar, dialog va asoslash amaliyotlari orqali samarali bo‘ladi [4]. Natijada tarbiya shaxsning fikrlash madaniyatini ham shakllantiruvchi jarayonga aylanadi.

Mahalliy va rus psixologik maktablarida tarbiya masalasi faoliyat va madaniy-tarixiy yondashuvlar bilan uzviy bog‘langan. Bu yondashuvlarda shaxs rivojlanishi tashqi ta‘sirning “ko‘chishi” emas, balki faoliyatning motiv-maqсад tuzilmasi, vositalar va ijtimoiy munosabatlar tizimida qayta tashkil topishi sifatida talqin qilinadi [5]. Demak, tarbiyaviy natija bolaning faoliyatga kirishishi, rollarni egallashi, hamkorlikda maqsad qo‘yishi va natijani baholashi orqali yuzaga keladi. Madaniy vositalar, til va belgilar tizimi tarbiyada faqat kommunikatsiya vositasi emas, balki tafakkur va o‘zini boshqarishning psixologik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi; shu sababli tarbiya jarayoni o‘qitish, muloqot va qo‘shma faoliyat bilan bir butun ekotizimni tashkil etadi. Amaliy jihatdan bu, tarbiyaviy ishni faqat nasihat yoki nazoratga keltirib chiqarmasdan, ijtimoiy ahamiyatli faoliyatlar, loyihalar, mehnat va ijodiy vazifalar orqali qadriyatlarni “amalda yashash”ga aylantirish zarurligini anglatadi.

O‘zbek pedagogik-psixologik fikrida tarbiya masalasining markazida komil inson g‘oyasi, ma‘naviy-axloqiy sifatlar, ijtimoiy mas‘uliyat va o‘zini tarbiyalash madaniyati turadi. Mazkur yo‘nalishda tarbiyaning maqsadi shaxsni jamiyat talablariga moslashtirish bilan cheklanmay, uning o‘zini anglash, me‘yorlarni ongli qabul qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish bilan bog‘lanadi [6]. Bu yondashuv tarbiyada ma‘no va qadriyatlar masalasini psixologik tahlil doirasiga olib kiradi: qadriyatning ichkilashtirilishi faqat takroriy talablar emas, balki shaxsiy tajriba, muhokama, ideal obrazlar va emosional hamdardlik orqali sodir bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, tarbiyaviy texnologiyalarni tanlashda individual farqlar, oilaviy muhit, maktab iqlimi va tengdoshlar madaniyati kabi omillarni kompleks baholash talab etiladi; chunki tarbiya natijasi ko‘pincha omillar yig‘indisi emas, ularning o‘zaro kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi kombinatsiyasidir.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, tarbiyaning psixologik nazariyalari o‘zaro raqobat qiluvchi emas, balki turli darajadagi mexanizmlarni yorituvchi tushuntirish qatlamlaridir. O‘rganish nazariyalari xulqning boshqariladigan jihatlarini va muhit dizaynini, ijtimoiy-kognitiv yondashuvlar model, identifikatsiya va o‘zini boshqarishni, rivojlanish nazariyalari yoshga xos vazifalar va ziddiyatlarni, faoliyat hamda madaniy-tarixiy yondashuvlar esa ma‘no, vositalar va hamkorlikdagi faoliyatni tushuntiradi. Shu asosda tarbiyani integrativ modelda talqin qilish maqsadga muvofiq: birinchi qatlamda tarbiyaviy muhitning aniq qoidalari va oqibatlar tizimi izchillikni ta‘minlaydi; ikkinchi qatlamda ijtimoiy modellarning shaffofligi va adolatliligi ishonchni kuchaytiradi; uchinchi qatlamda yosh davriga mos mustaqillik va mas‘uliyat berish shaxsiy agentlikni rivojlantiradi; to‘rtinchi qatlamda esa qo‘shma faoliyat va refleksiya qadriyatlarni ichkilashtiradi. Bunday integratsiya tarbiyaviy amaliyotda “tezkor intizom” va “uzoq muddatli tarbiya” o‘rtasidagi muvozanatni ushlab turishga xizmat qiladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Xulosa. Tarbiyaning psixologik nazariyalari shaxs rivojlanishining turli mexanizmlarini yoritib, tarbiyaviy amaliyotning ilmiy asoslanganligini ta' minlaydi. Tezis doirasida tarbiyani integrativ tarzda tushuntirish zarurligi asoslandi: barqaror natija xulqiy mustahkamlash, ijtimoiy modellash, yoshga mos rivojlantiruvchi vazifalar va faoliyatga kiritishning uyg'unlashuvida yuzaga keladi. Taklif etilgan yondashuv tarbiyaviy ishni vaziyatga bog'liq epizodik ta'sirdan tizimli, refleksiv va shaxs agentligini qo'llab-quvvatlovchi jarayonga aylantirishga metodologik asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Skinner B. F. Science and human behavior. New York: Macmillan, 1953. 461 p.
2. Bandura A. Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986. 617 p.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва: Прогресс, 1996. 344 с.
4. Piaget J. The moral judgment of the child. London: Routledge and Kegan Paul, 1932. 404 p.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
6. Karimova V. M. Psixologiya. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. 320 b.